

Кол жазма катары

УДК: УДК: 80/81:811.111:811.512.154

ХАБИБУЛЛАЕВА НАЗГУЛЬ ЗУЛУМБЕКОВНА

**«АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ «МЕЙКИНДИК»
КОНЦЕПТИ ЖАНА АНЫН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ»
АВТОРЕФЕРАТ**

Философия илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация

530003 Котормо жана котормо таануу
профили «Котормонун теориясы жана практикасы»

Бишкек- 2025

Диссертация Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университетинин немис филологиясы кафедрасында аяктаган.

Илимий жетекчилери:

Найманова Чолпон Капаровна,
филология илимдеринин доктору,
филология кафедрасынын профессору,
Кыргыз-түрк "Манас" университети

Бакирова Айгуль Авазбековна,
Армиянын генералы А.В. Хрулев
атындагы Аскердик материалдык-
техникалык жактан жабдуу
академиясынын чет тилдер
кафедрасынын доценти

Диссертацияны коргоо 202 -жылдын _____ саат _____ Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин философия илимдеринин доктору (PhD) илимий даражасын коргоо үчүн түзүлгөн калыстар тобунун жыйынында өтөт. Дареги: Бишкек шаары, 44 проспекти. Чүй, Бишкек.

Илимий катчы: филология илимдеринин кандидаты, доцент
Вальваков Р.В.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Мейкиндик – материянын жашоосунун негизги формасы болгон убакыт түшүнүгүн чагылдырган эң маанилүү категориялардын бири болуп саналат.

Бизди курчап турган дүйнөнүн ар кандай кубулуштары менен процесстеринин ортосундагы мейкиндик мамилелери тилде ар түрдүү тилдик деңгээлдери аркылуу чагылдырылат: морфологиялык, синтаксистикжаналексикалык. Бул деңгээлдердин катышы ар башка тилдерде ар түрдүү. Ар бир тил өзүнүн грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык мейкиндиктин семантикасын туюнтууда белгилүү бир бөтөнчөлүктү ачып берет.

Бул изилдөөнүн **актуалдуулугу** – локалдашуунун ар түрдүү окуялуу-чөйрөлүк, предметтик (нерселик) жана динамикалык локалдашууну айырмалоочу мейкиндикти билдирүүнүн көп деңгээлдүү каражаттарын эске алуу менен мейкиндик мамилелерин изилдейт. Мындан тышкары, англис тилиндеги мейкиндиктин семантикасын чагылдырган ар кандай тилдик каражаттарды системага салуу (тутумдаштыруу) зарылдыгы келип чыгууда.

Лингвистика менен катар адамдын мейкиндикти кабыл алуу, категориялаштыруу жана сыпаттоо маселелерин философия, психология, семиотика, адабият таануу да изилдейт. Биздин ишибизде мейкиндиктин мүнөздөмөлөрүнүн чагылдырылышы лингвистикалык методдорду өзүндө айкалыштырууга, тилдик маанилерде өзгөргөн мейкиндиктик кабылдоонун өзгөчөлүктөрүн далилдөөгө, адамдын курчап турган дүйнөнү туюнуусу аркылуу түшүнүктөрдүн системасын ачууга мүмкүндүк берген когнитивдик мамиленин алкагында каралат.

Тилде мейкиндиктик мамилелер лексикада, грамматикада жана прагматикада чагылдырылат. Буга байланыштуу изилдөөчүлөр мейкиндик мамилелерин эң толук сыпаттоонун маанилүүлүгүнө жана мейкиндикке байланыштуу сөздөрдүн микросистемаларын түзүү зарылдыгына көңүл бурушат.

Теманын иштелип чыгуу даражасы. Когнитивдик лингвистикада «мейкиндик» түшүнүгү жигердүү изилденип жатат, бирок анын англис жана кыргыз тилдеринин материалы боюнча атайын котормочулук реконструкциясы жетиштүү изилдене элек. Жеке тилдер боюнча эмгектерде (Лакофф, Талми, Левинсон) мейкиндик түшүнүктөрү кеңири сүрөттөлсө, салыштырмалуу изилдөөлөр негизинен тектеш тилдерди кароого артыкчылыктар берилет. Ар кандай тилдик үй-бүлөлөргө жана маданий салттарга таандык болгон англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндикти туюндурууда котормо эквиваленттүүлүгүнүн маселелери фрагменттүү түрдө чагылдырылган. Кыргыз тилиндеги маданий спецификалык мейкиндиктик концептуалдаштыруу жана аларды адекваттуу которуу ыкмалары жетишсиз изилденгендиктен теманын актуалдуулугу жогорулайт.

Бул иштин **максаты** англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категориясын жана аларды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын изилдөө болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн бул илимий эмгекте төмөнкүдөй милдеттер коюлган: 1) тил илиминде орун алган мейкиндикти изилдөөнүн ыкмаларын изилдөө; 2) чет элдик жана ата мекендик лингвистикада «концепт» түшүнүгүн кароо; 3) тил илиминдеги функционалдык-семантикалык талаанын маңызын талдоо; 4) фразеологиялык бирдиктерди тилдин улуттук өзгөчөлүгү катары кароо; 5) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик мамилелерди туюнтуучу лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарды иргеп алуу, инвентаризациялоо жана аларды которуунун ыкмаларын аныктоо; 6) англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категориясынын вербалдашуусун талдоо (фразеологизмдердин негизинде) жана аларды которуунун ыкмаларын ачып берүү; 7) каралып жаткан тилдердеги "мейкиндик" түшүнүгүнүн семантикалык мазмунун аныктоо үчүн психолингвистикалык эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн **илимий жаңылыгы** болуп англис тилиндеги мейкиндик мамилелерин туюнтуу жолдорунун жеткиликтүү изилденбеген маселелерин формулировкалоо, англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик түшүнүгүнүн семантикасын жана иштешин туюндурган тилдик каражаттардын бүтүндөй комплексине системалуу талдоо жүргүзүү жана аларды которуу ыкмаларын карап чыгуу эсептелет.

Илимий натыйжалар:

1. Биринчи жолу эки башка тилде – англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясын вербалдаштыруунун лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарын комплекстүү талдоо жүргүзүлүп, мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуу да, улуттук-спецификалык да өзгөчөлүктөрүн ачып, аларды которуунун жолдору аныкталган.

2. Эки элдин улуттук дүйнө таанымынын жана маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик мамилелеринин фразеологиялык берилишиндеги негизги айырмачылыктар ачылып берилди, аларды которуу жолдору тастыкталды.

3. Психолингвистикалык эксперименттин негизинде англис жана кыргыз тилдеринин өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминдеги «мейкиндик» түшүнүгүнүн азыркы семантикалык мазмуну аныкталып, эки тил маданиятында тең үстөмдүк кылган мейкиндиктик сүрөттөлүштөр аныкталган.

4. Салттуу лингвистикалык методдорду эксперименталдык психолингвистикалык изилдөөлөр менен айкалыштырган тектеш эмес тилдердеги мейкиндик мамилелеринин вербалдашуусунун комплекстүү салыштырма анализинин методологиясы иштелип чыкты.

Бул изилдөөнүн **теориялык мааниси** алынган натыйжалар когнитивдик лингвистика, психолингвистика, маданияттар аралык коммуникация,

этнопсихоллингвистика, лингвокультурология сыяктуу азыркы тил илиминин изилдөөчүлөрү үчүн илимий кызыгууну жараткандыгында, ошондой эле чет тилди адам факторун эске алуу менен окутуу методикасын иштеп чыгууга караштуу колдонмо маселелерди чечүүдө турат.

Изилдөөнүн **практикалык мааниси** анын натыйжаларын когнитивдик лингвистиканын теориялык курстарында, лингвоөлкө таанууну окутууда колдонуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат. Изилдөөнүн натыйжаларын тилдерди салыштырмалуу изилдөөдө, котормонун теориясында жана практикасында колдонсо болот. Чет тилди окутуунун методикасына регионалдык аспектиги киргизилиши студенттерди ошол тилде сүйлөгөн элдин маданияты менен тааныштырууга кеңири мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Иш лингвистикалык дисциплиналардын кеңири спектринин жетишкендиктерине жана методологиясына негизделген. Бирок, таза лингвистикалык методдорду жана ыкмаларды колдонуу тар, бир жактуу тыянактарга алып келет. Ошондуктан, биз илимий билимдин башка тармактарында иштелип чыккан жана колдонулган процедураларга жана методдорго таянабыз. Изилдөөнүн максаты жана милдеттери төмөнкүдөй изилдөө методдорун колдонууну аныктады: жалпы илимий: логикалык, сүрөттөмө; лингвистикалык: тексттеги тилдик бирдиктердин иштешине байкоо жүргүзүү, синонимдерди жана туундуларды аныктоо, концептуалдык талааны (өзөк жана периферия) ачып берүү, паремиялардагы жана фразеологиялык бирдиктердеги «мейкиндик» түшүнүгүн талдоо, «мейкиндик» концептине байланыштуу ассоциацияларды аныктоо боюнча психологиялык эксперимент жүргүзүү.

Коргоо үчүн төмөнкү **негизги жоболор** сунушталат:

1. Англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясын вербалдаштыруу универсалдуу жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрдү ачып көрсөтүү менен ар кандай тилдик деңгээлде ишке ашырылат. Котормону берүү реципиенттин тилиндеги мейкиндикти чагылдырган грамматикалык конструкцияларга өзгөчө көңүл буруу менен функционалдык эквиваленттерди түзүүнү талап кылат.

2. Мейкиндик семантикасы бар фразеологиялык бирдиктер эки тилдин тең образдык негиздериндеги жана ички формасындагы айырмачылыктарды чагылдырат. Которууда эквиваленттүүлүктү сактоо, компенсация жана маданий адаптация стратегияларын колдонуу, образдуулукту сактоо жана сөзмө-сөз которуунун ордуна функционалдык аналогдорду колдонуу зарыл.

3. «Мейкиндик» түшүнүгүнүн семантикалык мазмуну жалпы жана өзгөчө элементтерди камтыйт. Котормону жаратуу концептуалдык талаанын ядролук жана перифериялык компоненттерин анализдөөнү талап кылат, кесилишүү жана дивергенция аймактарын аныктоо үчүн, когнитивдик өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен котормонун адекваттуулугун камсыз кылат.

4. Түзүлүшү боюнча ар башка тилдердеги мейкиндик мамилелердин вербалдашуусун комплекстүү изилдөө үчүн интегративдүү мамиле керек, бул

тил бирдиктеринин структуралык-семантикалык анализин салыштырылган тилдердин өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезимин психолингвистикалык изилдөө меиоддору менен айкалыштырат.

Ишти апробациялоо. Изилдөөнүн негизги жоболору жана натыйжалары илимий макалалар жыйнагындагы басылмаларда берилген.

Иштин структурасы жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

БАП 1. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Мейкиндик лингвистикада

Биринчи баптын биринчи бөлүмүндө тил илиминдеги мейкиндик теориясын изилдөө жана анын өзгөчө категория катары статусу каралат. Негизинен, бул бөлүмдө мейкиндикти жана анын тилдик каражаттарын англис жана кыргыз тилдеринде вербалдаштыруу маселелерин караган атактуу ата мекендик жана чет элдик лингвисттердин эмгектеринин кеңири изилдөөсү берилген.

Чоң көлөмдөгү маалыматтардын негизинде мейкиндикти, объекти же орунду түшүнүү жолдорун айырмалоо маселеси али толук чечиле элек. Кээ бир когнитолог-илимпоздор ойлор объекттерден эмес, алар пайда кылган сезимдик таасирлерден келип чыгат деп ырасташат. Башка тилдердегидей эле кыргыз тилинде да мейкиндик маанини туюнткан сөздөр, сөз айкаштары көп кездешет.

Демек, тил бирдиктеринин семантикасындагы улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү изилдөө азыркы тил илиминин маанилүү багыты болуп саналат. Бул жерде универсалдуу концептуалдык категорияларга кайрылуу маанилүү, анткени алар бардык тилдерде кездешет. Мейкиндик жана убакыт эң негизги универсалдуу категориялар, анткени бардык жашоо белгилүү бир мейкиндикте жана убакытта ишке ашат.

Мейкиндик философиялык категория катары материалдык кубулуштардын касиеттерин (жайгашкан ордун) чагылдырат. Ал заттын тиричилик формасын көрсөтүп, узундук менен өлчөм структураларын мүнөздөйт. Мейкиндик үч өлчөмдүү болсо, аралык эки өлчөмдүү. Мейкиндик– булкөлөм, ал эми аралык –үстүңкү (бет жактагы) катмар.

1.2 «Концепт» түшүнүгү чет элдик жана жана кыргыз лингвистикада

Концепт адамдын ой жүгүртүүсү жана менталдык тилдик структураларынын негизинде образдарды, схемаларды, символдорду жана түшүнүктөрдү түзүүчү бирдик катары аныкталган когнитивдик лингвистикадагы маанилүү түшүнүктөрдүн бири. Бул түшүнүк лингвистикалык изилдөөлөрдө кеңири колдонулат жана философияда, маданият таанууда, этнопсихологияда жана башка тармактарда маанилүү роль ойнойт. Бул концепт ошондой эле адамдардын дүйнөнү кабылдоо жана классификациялоо ыкмаларын, анын ичинде алардын тилиндеги

абстракцияларды, фреймдерди, сценарийлерди жана символдорду когнитивдик лингвистикага таянып түшүндүрөт.

Концепт терминин когнитивдик лингвистика илимпоздору (С.А.Асколдов, А.Вежбицкая, Р.Лангакер, Ю.С.Степанов, Р.М.Фрумкина, З.Д.Попов, А.И.Стернин, В.А.Маслова, К.З.Зулпукаров, М.Дж. Тагаев Ю.З.К. Дербышева, ж.б.) көптөн бери колдонуп келишет. Тил илиминин предметинин кеңейишине байланыштуу түшүнүк 20-кылымдын 70-80-жылдарында гана толук кандуу термин катары колдонула баштаган жана көптөгөн илимий эмгектер арналып, изилденип келет.

Акыркы он жылдыктарда концепт термини Кыргызстандын лингвистикалык изилдөөлөрүндө өзгөчө мааниге ээ болду. Концептологиянын негиздөөчүлөрү жана изилдөөчүлөрү К.З. Зулпукаров, М.Ж.Тагаев жана З.К. Дербышева, М.И. Лазариди, Е.И. Жоламанова, У. Ж. Камбаралиева жана башкалар. Бүгүнкү күндө концепт түшүнүгү кыргыз тил илиминде терең изилденип, анын ар кыл аспектиери боюнча жаңы түшүнүктөр пайда болууда.

Кыргыз тил илиминин өзгөчөлүгү түшүнүктөрдүн салыштырма аспектиинде түрдүү маданият өкүлдөрүнүн тилдик ой жүгүртүүсүн жана концептуалдык чөйрөсүн түшүнүүгө багытталган.

1.3. Тил илиминде функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) түшүнүгү

Функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) түшүнүгү 1960-жылдары тил илимине киргизилип, тилдин лексикалык жана грамматикалык түзүлүштөрүнүн өз ара байланышын, функцияларын жана милдеттерин изилдейт. ФСТ – белгилүү бир семантикалык категорияга негизделген ар кандай тилдик системалардын өз ара байланышкан каражаттарынын түзүмү. Ал тилдин ар кандай деңгээлдеринде (лексика, синтаксис, морфология) өз функцияларын аткарган белгилүү бир семантикалык категориялардагы (мисалы, темпорал) өз ара байланышкан элементтерден турат.

Системада ар бир ФСТ өзүнүн доминанттынан жана перифериясынан турат. Доминанттар тилдин маанисин аныктап, жалпы семантикалык категорияны чагылдырат. Көптөгөн изилдөөлөр ФСТнын ар кандай аспектилерин, анын ичинде мейкиндик, убакыт, жандуулук жана локативдүүлүк сыяктуу темаларды салыштырышкан.

Ошентип, мейкиндиктин ФСТ тил системасында өзүнүн түзүлүшүнө ээ, аны өзөк, борбор, борбордук жана четки бөлүгү, чет жагы, каптал бөлүгү бар эки курамдан турган кубулуш катары түшүндүрүүгө болот. Лингвистикалык: лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексика-грамматикалык – бул каражаттар семантикалык талаанын эки бөлүгүн тең камтыйт, бирок талдоо учурунда бир кыйынчылык туулат: ал тилдик бирдиктерди бөлүүнүн принциптерине жана критерийлерине тиешелүү.

1.4. Фразеологиялык бирдиктер тилдин улуттук өзгөчөлүгү катары

Бул бөлүмдө тил илиминдеги фразеологиялык бирдиктердин (ФБ) негизги эки түшүнүгү каралат. Биринчи түшүнүк – фразеологиялык бирдиктин

аныкталышы жана фразеологиялык бирдиктердин – айрым компоненттери өз маанисин өзгөртө ала турган сөздөрдөн турган туруктуу сөз айкаштары. Бул бирдиктер тигил же бул тилге мүнөздүү болуп эсептелет жана метафоралык маанидеги фразеологиялык бирдиктерди да, түз маанисин сактап калгандарды да камтышы мүмкүн. Экинчи аныктама тарыраак болуп, фразеологиялык бирдиктер метафоралык маанини алып жүргөн жана сөзмө-сөз түшүнүүгө мүмкүн болбогон сөз айкаштары экенин айтылат.

Фразеологизмдер ар кандай маданияттарда убакытты, мейкиндикти жана жашоонун башка маанилүү аспектилерин кандай кабыл алаарын түшүнүүгө жардам берет.

БАП 2. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ЛИНГВОМАДАНИЯТАРЫНДА МЕЙКИНДИК КОНЦЕПТИН ВЕРБАЛДАШТЫРУУ ЖАНА АНЫН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ

2.1. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексикалык каражаттары жана аларды которуу ыкмалары

Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде ФСТдагы мейкиндикти туюнтуучу лексикалык каражаттарга зат атооч, этиш, сын атооч жана тактоочтор кирет.

1) Англис жана кыргыз тилдериндеги *зат атоочтор* өздөрүнүн лексикалык маанилери менен ФСТ мейкиндигинин ар кандай чекиттерин, багыттарын жана чектерин туюнта алышат. Алар белгиленет:

-жер мейкиндиги: place, earth, field, mountain, forest, wood, түздүк, токой, өрөөн, түзөң, көк түзөң, жайык, көк жайык, майдан, жайдак ж.б.

- суу мейкиндиги англис тилинде анча көп эмес: river, stream, lake, sea, mouth of a river, дарыя, суу, көл, шаркыратма, булак, чордон, чат, сай, жылга, салаа, өрдөш, ж.б.

- аба жана космос мейкиндиги ошондой эле мейкиндиктин семантикалык талаасына кирет: sky, cloud, mist, fog, sun, star, moon, аалам, дүйнө, асман, ай, күн, жылдыз ж.б.

Кыргыз тилинин мейкиндик лексикасында кыргыз этникалык тобун курчаган типтүү пейзаждын аталыштарынын арасында тоо тематикасы басымдуулук кылат. Тоолордун негизги номинациясы - "too" лексемасы. Кыргыз тилиндеги фракциялык лексикалык деталдаштыруу тоонун ар кандай фрагменттеринде берилген. Аларга төмөнкүлөр кирет: *аскар тоо, ала тоо, кара тоо, улуу тоо, имерме тоо, керме тоо, каптал тоо, будурмактуу тоо, чоку, туу чоку, аска, зоо, жалама зоо, бурчук, боор* ж.б. Кыргыздар үчүн тоо кандайдыр бир үй катары эсептелет. Анын бүт өмүрү ушул жерде өтүү. Тоолор душмандардан баш калкалоочу жана жаратылыш кырсыктарынан коргонуучу катары кызмат кылган. Жайкысын тоолор элге салкындык тартуулаган, мал-жанына тоют берген. Кыргыздар эзелтеден эле мал багып келишкен. Тоолорду кыргыздар мал багуу үчүн оптималдуу пайдаланышкан. Тоонун ар бир бөлүгүн кыргыздар анын утилитардык керектөөлөрү жагынан

баа берген. Эң негизги муктаждык кыргыздардын өздөрү үчүн жайыт жана жайлоо болгон: *жайлоо, өрүш, шалбаа, жайыт, агылга, жуушанды, кагын*.

Дүйнө таанымдагы айырмачылыктарды тастыктаган дагы бир мисал – бул кыргыз жана европалык маданияттарда үй жана үйдүн айланасында жайгашкан түшүнүк болуп саналат. Азыркы Кыргызстанда үй көбүнчө терезелери көчөнү караган, ал эми эшиктер көбүнчө үйдүн капталында же короодон кире беришти карайт. Үй дээрлик жолдун боюнда жайгашкан. Үйдүн алдыңкы бөлүгүндө бак-дарактары бар жана кичине бакча да кеңири таралган. Англичандардын үйү жолдун боюна жакын эмес, короо-жайдын төрүндө жайгашкан. Жол менен үйдүн ортосунда түзүк эле орун бар. Адатта, бул газон же көк чөптүү аянт. Үйдүн эшиктери көчөнү «карайт». Г.Гачевдин пикири боюнча, "үйдүн түзүлүшү, бир жагынан караганда, Космостун изи, чагылышы бар; үй адамдын айланасында эмнени көрүп жатканынын схемасы катары курулат. Демек, үйдөн адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын – алараны кандай түшүнөрүн изилдөөгө болот" [Гачев Г. 1994, с. 59-78].

Мейкиндиктин улуттук өзгөчөлүгүнө мисал катары адамдын жеке мейкиндиги түшүнүгүнүн вербалдык эмес кабылдоону эске алуу менен англис жана кыргыз тилдеринде вербалдаштырылышын келтирсек болот. Жеке мейкиндик түшүнүгү (же мейкиндиктин "МЕНИ") универсалдуу түшүнүк катары классификацияланышы керек, анткени ал адам, анын дүйнөдөгү орду, анын башка адамдар менен өз ара аракеттенүүсүнө байланышкан. Англис тилдүү маданиятта жеке мейкиндик түшүнүгүн туюндуруу үчүн негизги сөз *privacy* сөзү болушу мүмкүн, анын кыргызча так эквивалентин табуу өтө кыйын, бул бул түшүнүктүн маданияттардагы маанисинин айырмачылыктары менен шартталган. Ошентип, англис тилдүү маданияттын алкагында жеке мейкиндикти коргоого болгон умтулуу «Менин үйүм – менин сепилим» деген макалда чагылдырылган, ал эми кыргыз маданиятында мындай каалоонун жоктугу «үйгө канча бирок кирсе, ошончо кут кирет» деген байыртан айтылган сөздө чагылдырылган. Калыстык үчүн айтсак, кыргыз шаарынын заманбап маданиятында, өзгөчө англис тилинин маданиятын жакшы билген (түздөн-түз же тил үйрөнүү аркылуу) адамдардын арасында үй бул чеп деген англис макалы барган сайын популярдуу болуп баратканын моюнга алуу керек.

2) ФСТ мейкиндигин түзгөн англис жана кыргыз тилдериндеги **тактоочторду** карап чыгабыз.

Семантикалык негиздери боюнча бардык англис тилиндеги тактоочтор төрт лексика-семантикалык топко бөлүнөт: мезгилдик (убакытты билдирген) тактоочтор (*now* – азыр); орунду билдирген тактоочтор (*northwards* – түндүккө); кыймыл-аракеттин маанисин билдирген тактоочтор (*quickly* – бат), чен-өлчөм жана даража тактоочтору (*very* – абдан).

Орун тактоочторунун негизги милдети – этиш аркылуу туюнтулган мейкиндикти тактоо. Орун тактоочунун спецификалык лексикалык маанилери этиштин кыймыл-аракетин аныктап, аны белгилүү мейкиндик таяныч чекитине, ФСТ мейкиндигиндеги белгилүү бир жергиликтүү чекитке, мисалы:

southwards – түштүккө, *near* – жакын, *above* – жогору, *бийигирээк*, ж.б. мейкиндик, анда бул лексикалык бирдиктердин мейкиндик багытынын спецификалык лексикалык маанилери аларды семантикалык борборго, бүтүндөй семантикалык талаанын өзөгүнө биротоло камтыйт. Ошентип, мейкиндиктин жалпы семантикасы, жалпы семантикалык категориясы орун тактоочту мейкиндиктин ФСТсына байланыштырса, бул лексикалык бирдиктердин мейкиндик багытынын жеке лексикалык маанилери аларды семантикалык борборго, бүтүндөй семантикалык талаанын өзөгүнө бир беткей камтыйт деп айтууга болот.

Кыргыздын орун тактоочтору чоң топту түзөт: *жогору, бери, артка, ары*, дагы бир семантикалык касиетти – статиканы же динамиканы көрсөтөт. Статика “-да” менен аяктаган тоңдурулган иштин грамматикалык маанисинде камтылган. Динамика тактооч-багыттоочтун “-га” жана башкы-мейкиндик “-дан” аффикстери (аффикстердин варианттары) аркылуу түшүндүрүлөт: «-дан»: алга, мындан – *from her*, арттан – *from behind*.

3) ФСТ мейкиндиги менен байланышкан кийинки сөз түркүмү **сын атооч** классындагы сөздөр, алар тил алып жүрүүчүлөр катары тилден тышкаркы кептик предметти атоочу белгилерин, тактап айтканда, ошол семантикалык талааны мүнөздөөчү белгилер болуп эсептелет: *узундукту, кеңдикти* жана *бийиктигин* белгилешет. Мындай түшүнүктөгү мейкиндиктин ФСТна байланыштуу окшош сын атоочтор аз санда учурайт: *long (узун) - short (кыска), broad (кенен) – narrow (тар)* жана *high (бийик) – low (жапыз)*. Ошондой эле аралаш маанидеги кептин предметин мүнөздөгөн сын атоочтордун чоң тобу да бар, аларда бийиктиктин, узундуктун жана кеңдиктин семантикалык нюанстары чырмалышып турат, бирок мында алардын мейкиндик семантикасын текшерүү үчүн сөз айкашынын көлөмү боюнча гана эмес, сүйлөмдүн көлөмү боюнча да каралышы керек. Булар: *түз – straight, slender, ийри – crooked, тоголок – round, сүйрү – oblong, кууш - narrow, кыйшык – curved, жалпак – flat* ж.б.

Бир, эки, үч өлчөмдүү, ал тургай, көп өлчөмдүү мейкиндиктин мазмундук жагындагы сын атоочтар локативдүүлүктүн ФСТынын перифериялык, четки бөлүгүнө гана киргизилиши мүмкүн, анткени алардын маанилериндеги локалдык семантиканын көлөмү мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы тарабынан таануу үчүн гана жетиштүү.

4) Англис тилиндеги **этиштер** да мейкиндик мамилелерин көрсөтө алышат, тактап айтканда, кеп предметинин ордун, турушун, жайгашкан жерин. Мындай мейкиндиктин функционалдык семантикалык түзүлүшүнө байланыштуу этиштерди семантикалык жактан эки топко бөлүүгө болот: 1) жайгашкан ордун билдирген этиштер: *be – болуу, settledown – жайгашуу, staytoolong – артта калуу, bedetained – калып калуу, ж.б.*, жана 2) адамдардын абалын билдирген этиштер: *live – жашоо, spendthenight – конуу, lie – жатуу, sit – олтуруу, rest – эс алуу, ж.б.*

Ошентип, мейкиндиктин ФСТсы өзүнүн лексикалык көрүнүшүн англис жана кыргыз тилдеринде сөз түркүмдөрүнүн лексемаларында: зат атооч,

тактооч, сын атооч жана этиштер аркылуу табат деп айтууга болот, анткени дал ушул лексикалык бирдиктер мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы үстөмдүк кылган мейкиндик маанисине ээ боло алат.

Котормо ыкмаларын талдоо англис тилиндеги көптөгөн лексикалык каражаттар (зат атооч, сын атооч, тактооч жана этиштер), мейкиндик түшүнүктөрүн туюнткан сөздөр жана сөз айкаштары кыргыз тилине дээрлик эквиваленттер, варианттар жана контекст аркылуу которулат, ал эми башка котормо ыкмалары өтө сейрек колдонулат деп айтууга мүмкүндүк берет. Мындан биз төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1) англис тилиндеги мейкиндик маанисинин лексикалык каражаттары жалпысынан кыргыз тилиндегилерге эквиваленттүү;

2) мейкиндик маанисиндеги кээ бир сөздөрдүн кыргыз тилинде бир нече варианттары болуп, кыргыз тилиндеги контексттин жалпы маанисине жакыныраак вариант тандалат;

3) Англис тилиндеги мейкиндик маанисинин айрым лексикалык каражаттары сөздүк маанисине толук дал келбеген учурда контекст аркылуу которуу негизинен туура чечим болот деп айтууга иштеги изилдөөлөр негиз болот.

2.2. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун лексика-грамматикалык каражаттары жана аларды которуунун ыкмалары

Заманбап англис тилинде мейкиндиктин семантикалык тармагынын элементтерин аныктоо үчүн лексикалык жана грамматикалык каражаттар, атап айтканда, ар кандай типтеги предлогдук-номиналдык конструкциялар колдонулат. Англис тилинде предлогдор үч топко бөлүнөт: 1) ар кандай логикалык-концептуалдык маанидеги, 2) мейкиндиктик маанидеги жана 3) убакыттык (мезгилдик) маанидеги. Мейкиндиктик-локалдык маанидеги предлогдор же орун предлогдору логикалык маанидеги предлогдордун көп сандаган тобу менен убакыттын маанисиндеги предлогдордун чакан тобунун ортосунда аралык орунду ээлейт.

Азыркы англис тилинде бирден-бир эффективдүү лингвистикалык каражат болуп предлогдук-номиналдык топ саналат, мында мейкиндик предлогу үстөмдүк кылат: ага көз каранды зат атоочту башкарат. Предлогдордун семантикасында орун алган мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясы, ошондой эле алардын статика жана динамика деген жалпыланган мааниси мындай предлогдорду мейкиндиктин функционалдык семантикалык түзүлүшүнө кошууга мүмкүндүк берет. Предлогдун спецификалык лексикалык мааниси мейкиндиктин функционалдык семантикалык түзүлүшүнүн өзөгүн, борборуна мурдатан эле мейкиндиктик предлогдорду байланыштырып турат.

Азыркы кыргыз тилинин Кызматчы аттары реалдуу же менталдык түрдө берилген предметтердин ортосундагы мейкиндиктик мамилелерди билдирет. Кызматчы аттар тибинде: *арты* – *behind*, *алды* - *before*, *fore* - *part*, *жаны* - *beside*, *next to*, *төбө* - *top*, *upper part* ж.б. – кош мааниге ээ. «Кызмат аттары

бир жагынан зат атоочтун негизги маанисин ээлеп, экинчи жагынан кызматтык ролду ойногон (негизинен конкреттүү мейкиндик маанилерин туюндурган) сөздөр» [Исенгалиева В.А., 1955, с. 340].

Азыркы кыргыз тилиндеги мейкиндик функционалдык семантикасын туюнтуучу лексика-грамматикалык каражаттарга тилдин лексикалык жана грамматикалык эки деңгээли тең бир деңгээлге айкалышкан; бул зат атоочтордун үч мейкиндиктик аффикстери, мейкиндик маанидеги жандоочтор жана мейкиндик семантикасы менен кызматчы аттар. Мейкиндиктин функционалдык семантикасын туюнтуучу лексикалык жана грамматикалык каражаттарды которуу ыкмаларын талдоонун натыйжасында англис тилиндеги кээ бир предлогдор ат атоочтор, тактоочтор жана чакчылдар катары *-ing* суффикси менен, ошондой эле атоочтуктар катары которула тургандыгы аныктоого мүмкүндүк берди.

Англис тилиндеги предлогдордун көбүнүн кыргыз тилинде эквиваленттери бар, мисалы: bottom-түбүндө, ж.б., кээ бир предлогдор, өзгөчө жөнөкөй предлогдор контекстке жараша эквиваленттери менен берилиши мүмкүн, бирок көпчүлүк учурда алар сөздүктөгү эквиваленти менен түз которулбастан, кыргыз тилиндеги багыт, орун-багыттык мүчөлөр аркылуу да берилет, мисалы: Ал бөлмөдө болду. Бул жерде «ичинде» дегенди которуунун ордуна «бөлмөдө» деген сөз «-дө» жатыш жөндөмөсүнүн жардамы менен берилип, «кайда» деген суроого жооп берет. Демек, англис тилиндеги мейкиндик маанидеги предлогдор кыргыз тилине эквиваленттер жана варианттар аркылуу которулуп, көпчүлүк предлогдор контекстке ылайык мейкиндик модификаторлорунун жардамы менен да которулган учурлар кездешет, анткени бул предлогдор кыргыз тилине ар дайым *эквиваленттер* же *варианттар* аркылуу которулат деген эрежени жокко чыгарат. Бул котормодо кыргыз тилинин тил нормасы сакталып калгандыктан, башка европалык тилдерге салыштырмалуу кыргыз тилинин өзгөчөлүгү бар экендиги менен түшүндүрүлөт.

2.3. Азыркы англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндикти туюндуруунун синтаксистик каражаттары жана аларды которуу ыкмалары

Заманбап англис тилиндеги мейкиндиктин ФСТсын туюнтууда синтаксистик каражаттар да катышат, алар жалаң орун бышыктоочтук багыныңкы сүйлөмдөр болуп саналат. Бышыктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдүн көп сандаган тобунун (убакыт, себеп, натыйжа, аракеттин түрү, чегинтме, максат жана шарт) ичинен орун багыныңкы сүйлөмдөр аз эмес мааниге ээ, алар мейкиндик мамилелерди аныктоодогу боштукту толтурушат. Англис тилинин мейкиндик мамилелерин туюндурган синтаксистик каражаттарды талдоонун натыйжасында мындай орун багыныңкы сүйлөмдөр эки байламта аркылуу бериле тургандыгы аныкталды: *where* жана *wherever*; мейкиндик мамилелерди жана байланыштарды туюндуруучу семантикага ээ болгон бул байламталар багыныңкы сүйлөмдүн мазмунунун бүткүл планынын концептуалдык жана семантикалык локалдык багытын белгилейт.

Категориялык кырдаалда бул багыңкы сүйлөмдөр кептин предметинин мейкиндик мүнөздөмөлөрүн актуалдаштырат, ал эми мейкиндиктин жалпы категориялык семантикасы ушул багыңкы сүйлөм аркылуу такталып, конкреттештирилет. Демек, англис тилиндеги бардык орун багыныкы сүйлөмдөрдү эч кандай бөтөнчөлүксүз эле кептин предметинин мейкиндиктик мүнөздөмөлөрүн актуалдаштыруучу катары локативдүүлүктүн ФСТсынын түшүнүктүк борборуна кошууга болот.

Азыркы кыргыз тилинде мейкиндиктин ФСТсынын синтаксистик туюнтмалары сүйлөмдүн эки түрүн камтыйт. Биринчиден, булар үч мейкиндиктик жөндөмөнүн формасындагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштар менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр: барыш, жатыш жана чыгыш; экинчиден, татаал багыңкы сүйлөмдөр орун жана багыт багыныңкы.

Үч мейкиндиктик формадагы көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштар менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр, өз кезегинде, үч түргө бөлүнөт, жөндөмө формаларын колдонууга негизделген: барыш-багытындагы, жатыш (орун)-грамматикалык жана чыгыш-грамматикалык [Жакыпов Ы., 1958, с. 34-74; Жапаров А., 1979, с. 75-118.; Жапар А., кн. I, 1991, с.133-142].

Үч мейкиндиктик жөндөмө формаларындагы көз каранды компоненттери бар бардык этиштик сөз айкаштар: барыш-багыттык, жатыш жана чыгыш - ФСТ мейкиндигинин семантикалык борборуна киргизилет.

Татаал багыныңкы сүйлөмдөрдөгү орун багыныңкы каражаттар кыргыз тилинин дээрлик бардык грамматисттери орун багыныңкы сүйлөмдөрдү өзгөчө белгилешет. Алардын пикиринде, орун багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө үч түрдүү мейкиндик жөндөмөсүндөгү ат атоочтор жана фразалары аркылуу байланышат, деп түшүнүшөт: барыш-багыттык (*кайда, кайсы жерде* – *where*), жатыш-мейкиндиктик (*каерде, кайсы жерде* – *where*), жана чыгыш (*кайдан, кайсы жерден* – *where from*) [Жакыпов Ы., 1975, с.166-167; Жапаров А., 1979, с. 316; Иманов А., 1990, с. 297; Омуралиев Б., 1991, с.165-167].

ФСТ мейкиндигин чагылдыруучу синтаксистик каражаттарын анализдөө, тактап айтканда, барыш-багыттык, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасындагы этиштик сөз айкаштары менен болгон жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөр, ошондой эле татаал багыныңкы сүйлөмдөр, орун жана багыт багыныңкы каражаттардын бардыгы, эч кандай өзгөчөлүгү жок эле кыргыз тилинин курамдык бөлүгүнүн ФСТ мейкиндигинин семантикалык ядросу болорун көрсөтүп турат. Алар өз маанилеринде мейкиндиктин жалпы семантикалык категориясына ээ, ошону менен бирге эле жатыш жөндөмөнүн статикалык, барыш-багыттык жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн кыймылдык маанилери аркылуу белгиленген таза, нактай маанилик компоненттерге ээ.

Эгерде үч мейкиндик жөндөмөсүндөгү көз каранды компоненттери бар этиштик сөз айкаштары менен жөнөкөй татаалдашкан сүйлөмдөрдө жөндөмөнүн өзүнүн семантикасы (жатыш жөндөмөсүндөгү жергиликтүү

чектердин белгилениши, чыгыш жөндөмөсүндөгү кандайдыр бир чекиттен кыймыл-аракеттин багыты жана барыш жөндөмөсүндөгү адамга же бир предметке карай кыймыл-аракеттин багыты) мындай татаалдашкан сүйлөмдөрдү мейкиндик ФСТнын семантикалык өзөгүнө киргизүү үчүн мазмундук компонентти жандандырса, анда статикалык орун багыныңкы жана динамикалык багыныңкы багыттагы татаал багыныңкы сүйлөмдөрдө баш сүйлөмдүн локалдык семантикасы жана орун багыныңкы сөздөр менен түзүлгөн семантикалык параллелизм маанилүү ролду ойнойт, мындай параллелизм баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн мейкиндик маанилеринин катыштыгынын бүтүндөй татаал багыныңкы сүйлөмүнө конкреттүү семантикалык нюансты киргизет, ошондой эле мындай татаал багыныңкы сүйлөмдөрдү ФСТ мейкиндигинин семантикалык борборуна кошууга мүмкүндүк берет.

Англис тилинен кыргыз тилине мейкиндиктин синтаксистик каражаттарын которууда биринчи кезекте грамматикалык трансформация колдонулат, анткени кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн сөз тартиби англис тилиндеги сөз тартибине туура келбейт, котормодо котормо тилинин нормасы да сакталат, ошого жараша которууда сөздөрдүн сүйлөмдөгү орундары өзгөрөт, мисалы, англис тилиндеги Subject + Verb + Object + Adverbial SVO (субъект-этиш-толуктооч): «She sleeps on the second floor in a spacious room», ал эми кыргыз тилинде Subject + Object + Verb(субъект-объект-этиш): «He sleeps on the second floor in a spacious room» - Ал экинчи этаждагы кенен бөлмөдө уктайт.

Татаал мейкиндиктик сүйлөмдөрүн англис тилине которууда негизинен грамматикалык трансформация колдонулат, айрыкча англис тилинин айрым предлогдук конструкциялары, мисалы, "from", "from" жана "from" -дон, -нен жана -дан (чыгыш жөндөмө), "on", "in" -da (ta), -do (to), -de (te), "to" -га, -го, -ге (жатыш жана тарыш-багыт жөндөмө) мүчөлөрү менен берилет ж.б., бул кыргыз тилинде предлогдун жоктугу менен түшүндүрүлөт. Мындан тышкары мейкиндик маанидеги синтаксистик каражаттарды которууда *эквиваленттик*, *варианттык* жана *контексттик* ыкмалар басымдуулук кылат.

2.4. Англис жана кыргыз тилмаданияттарында мейкиндик категориясынын вербалдашуусу: фразеологиялык аспект жана аларды которуу ыкмалары.

«Мейкиндик» лингвомаданий концепциясын түшүнүүдө мейкиндиктин менталдык өзгөчөлүктөрүн сыпаттоо үчүн конкреттүү маданий вербалдык бирдиктерге – туруктуу туюнтмаларга– улуттук-белгиленген(дефицирленген) бирдиктерге көңүл буруу зарыл көрүнөт. Тилдин туруктуу бирдиктери маданияттын белгилери катары кыргыздардын, англичандардын жана америкалыктардын дүйнө сүрөтүнүн баалуулугун түзгөн маданий концептеринин системасына туура келет. «Мейкиндик» лингвомаданий концептинин тилдин туруктуу бирдиктери аркылуу вербалдашуусу номинативдик бирдиктерге караганда азыраак изилденгендигин белгилей кетүү керек.

«Мейкиндик» концептин ар бир тил маданиятына мүнөздүү болгон лингвоменталдык мүнөздөмөлөр аркылуу туюнтса болот. Кыргыздардын, англистердин жана америкалыктардын дүйнө сүрөтүнүн баалуулугун түзгөн вербалдык белги системасынын туруктуу бирдиктери аркылуу «мейкиндик» концептин сүрөттөө аракети жасалды. Вербалдык белги системасынын туруктуу бирдиктери боюнча мейкиндикти вербалдаштыруунун жолдорун кароодо ар кандай тил маданиятынын өкүлдөрүнүн мейкиндикти вербалдык эмес кабыл алуусунун маданий өзгөчөлүгүн эске алуу зарыл.

Биз мейкиндик категориясынын негизги мүнөздөмөлөрүнүн негизинде улуттун менталитетинин, когнитивдик жана жүрүм-турум стереотиптеринин өзгөчөлүгүн ачып берген туруктуу бирдиктердин топторун аныктадык.

1. “Мейкиндик” тилдик маданий түшүнүгү менен байланышкан туруктуу сөз айкаштарынын тобу адамды борбор деп билип, анын айланасында топтолгон. Бул топко адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары камтылган (соматикалык) туруктуу сөз айкаштары бар.

2. Тилдик маданий “Мейкиндик” концептинин ушундай касиеттерин билдирген *үзгүлтүксүздү, узундук, алыстык жана багыттуулук* сыяктуу туруктуу бирдиктер тобуна бири-бирине карата ар кандай предметтерди жайгаштыруунун формаларын чагылдырган фразеологиялык бирдиктер кирет: *жакын-алыс, быякта-тыякта, бул жерде-тигил жерде, ар кандай багыттарда, бир багытты көздөй, белгисиз багытта.*

3. Мейкиндиктин үч өлчөмдүүлүгү ар кандай объектилердин карама-каршылыгын горизонталдык-тегиздикте салыштыруу менен каралат: *жогору-төмөн, алдынан-артынан, сол тарап-оң тарап.*

4. Мейкиндиктин жабык жана ачыктыгы физикалык, рухий жана ирреалдык мейкиндиктин деңгээлинде байкалат.

5. Мейкиндиктеги нерселер жана буюмдардын предметтүүлүгү (толуктуулук) туруктуу бирдиктердин топчолорунда чагылдырылат, мисалы: *толуктук-боштук, тереңдик-тайыздык.*

6. Мейкиндиктин тегерек белгилерин мүнөздөөчү туруктуу бирдиктер үчүн белгилүү бир мейкиндиктин борборунда адам болот.

7. Мейкиндиктин адамдан алыстоочулук сыяктуу өзгөчөлүгүн чагылдырган туруктуу бирдиктер тобунда мейкиндик адам болбогон жердеги *идиштин* (орундун) ролун ойнойт.

Туруктуу бирдиктерге жүргүзүлгөн семантикалык талдоо көрсөткөндөй, вербалдык белгилер системасында мейкиндиктин категориясын кабылдоонун жана түшүнүүнүн белгилүү бир ыкмаларын көргөзөт, мейкиндик координаттарын деталдаштырат, адамга ааламдын белгилүү бир борбору катары мамиле жасайт. Кыргыз жана англис тилдериндеги туруктуу бирдиктердин семантикалык маанилеринин көп сандагы ылайык келүүлөрү кыргыз жана англис маданияттарынын өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминде көптөгөн жалпылыктардын, универсалдуулуктардын бар экендигин, жана бул ар башка тилдерде сүйлөгөн элдердин дүйнөнү көрүүнүн же түшүнүүнүн,

мейкиндиктин жана аны кабылдоонун белгилүү бир универсалдуулугунун болушунун далили деп тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Каралып жаткан тил маданияттарындагы “мейкиндик” лингвомаданий концептти универсалдуу жана уникалдуу мүнөздөмөлөрдү ачып берге тургандыгын белгилейбиз. Универсалдуулук – бул “мейкиндиктин” лингвомаданий концептин чагылдыруунун жолдору (мейкиндиктин негизги мүнөздөмөлөрүн белгилеген туруктуу бирдиктер) болуп эсептелет. “Мейкиндик” лингвомаданий концептинин уникалдуу өзгөчөлүктөрү анын таанып-билүүчүлүк белгилери, түшүнүктүк жана баалоочулук жактары менен байланышкан, менталдык өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана ушул категорияны маданий түшүнүүнүн логикасын ачууга жол ачат.

Фразеологиялык бирдиктерди (ФБ) жана мейкиндик маанини туюнткан идиомаларды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын изилдөө фразеологиялык бирдиктер бардык тилдерге которууда кандайдыр бир универсалдуулукту сактап калат деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди; алар башка тилге толук эквиваленттүү, аналогдук же варианттык, сыпаттама котормо жана азыраак даражада сөзмө-сөз котормо аркылуу берилет, ал эми котормонун башка ыкмалары контекстке ылайык азыраак өлчөмдө колдонулат. Фразеологизмдерди мейкиндик компоненти менен которуунун бир нече жолу бар: 1) фразеологиялык эквивалентти колдонуу менен которуу; 2) фразеологиялык аналогду колдонуу менен которуу; 3) калькалоо; 4) сыпаттап которуу; 5) аралаш котормо. Эң эффективдүү стратегиялар компенсация жана маданий адаптация экени да аныкталды.

3-БАП. «МЕЙКИНДИК» КОНЦЕПТИНИН ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТИНИН ЖЫЙЫНТЫГЫ

3.1. Психоллингвистикалык эксперимент мейкиндик концептин аныктоо ыкмасы катары

Концепти изилдөөдөгү психоллингвистикалык мамиле сөздүн ассоциация жана ассоциативдик мааниси жөнүндөгү түшүнүктөрдүн негизинде түзүлөт. Ассоциативдик мамиле түшүнүгү сөздүн конкреттүү ички түзүлүшүн, адамда сүйлөө жана ой жүгүртүү аркылуу калыптанган, анын көп кырдуу тажрыйбасынын когнитивдик уюмдашуусунун негизинде жаткан жана сөздүн ассоциативдик байланыштарын талдоо аркылуу ачыла турган сүйлөө сөздөрүнүн ортосундагы байланыштардын жана мамилелердин терең моделин издөөдө калыптанган. Биз эксперименталдык түрдө “мейкиндик” концептине эң типтүү ассоциацияларды аныктоону чечтик (space жана мейкиндик).

3.2. М. М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинде иштеп жаткан америкалыктардын жана студенттеринин арасында жүргүзүлгөн психоллингвистикалык экспериментинин жыйынтыгы

Эксперименттин жыйынтыгында сыналучу эки топтон 200 форма жана 526 реакция алынды. Алардын ичинен 100 бланк, кыргыз тилинде сүйлөгөндөр менен эксперименталдык изилдөө жүргүзүлдү, 100 форма англис

тил өкүлдөрү болду. Алдын ала иштеп чыгуунун натыйжасында, кыргыз тилинде сүйлөгөндөргө берилген 118 сөз-бирикмелери (алардын 75и) жана 129 сөз-бирикмелери (алардын 83ү) англис тилинде сүйлөөчүлөрдөн алынды.

“Мейкиндик” концепти менен байланышкан кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн эң популярдуу ассоциациялары (бирикмелери): *аалам, дүйнө, жер, чөйрө, айлана, асман, тоо, жылдыз, чөлкөм, аймак, талаа, боштук, эркиндик, чоңдук*. Америкалыктардан алынган ассоциациялар: *cosmos, stars, world, earth, planet, sky, free/freedom, big, empty/emptiness, vast, ships (starships)*. Берилген маалыматтар мейкиндиктин космос менен 5,93% кыргыздарда, 3,1% америкалыктарда, асман менен кыргыздар 2.54% жана 2.32% америкалыктар, боштук менен кыргыздар 5.1% жана 3.9% америкалыктар, эркиндик, 2.54% кыргыздар, жана 5.42% америкалыктарда ушундайча байланышкан. Жалпысынан, кыргыз тилиндеги бирикмелердин 64,4% англис тилинде сүйлөгөндөрдүн бирикмелеринде 53,5% түзгөн.

Эксперименттин жүрүшүндө биз төмөнкү натыйжаларды алдык:

Эки тилде тең «мейкиндик» түшүнүгү биринчи кезекте космос менен байланышкан. Кыргыз маданиятында бул байланыш өлкөнүн географиялык өзгөчөлүктөрү менен бекемделет: тоолор эркиндикти жана асманга умтулууну билдирет. Америка маданиятында мейкиндикти кабылдоо АКШнын континенттен географиялык обочолонушу менен байланыштуу. Эки маданияттын тең экинчи маанилүү ассоциациясы – бул суу: Кыргызстан үчүн – тоолуу дарыялар жана көлдөр, АКШ үчүн – океандар, дарыялар жана көлдөр.

Эркиндик мейкиндиктин компоненти катары. Бул маданияттарда «эркиндик» концепти ар кандай чечмеленет: америкалыктар үчүн эркиндик жалгыздыкта, обочолонууда, индивидуализмде көрүнөт. Кыргыздар үчүн (салт боюнча) эркиндик биримдикте, коллективизмде, ачыктыкта чагылдырылган. Ааламдашуунун жана батыштык билим берүүнүн таасири астында азыркы Кыргызстанда жаштар коллективизмге караганда жалгыздыкты артык көрүп, Батыштын эркиндик түшүнүгүнө көбүрөөк ыктап жатышат.

Жеке мейкиндик. Жеке мейкиндикти түшүнүүдө олуттуу айырмачылыктар бар: кыргыздар пикир алышууда этикалык нормаларды бузуу катары кабылдабастан, жакын аралыкка жол беришет. Америкалыктар жеке мейкиндикти (болжол менен бир метр аралыкта) катуу коргошот. Англис тилинде жеке мейкиндик “privacy” түшүнүгү менен туюнтулуп, маданий баалуулуктардагы айырмачылыктардан улам кыргызча так эквивалентти табуу кыйын. Бул айырмачылыктар маданияттар аралык байланышта ыңгайсыз кырдаалдарды жаратышы мүмкүн.

Жүргүзүлгөн психолингвистикалык эксперимент бизге “space” жана “мейкиндик” сөздөрүнө эң көп кабыл алынган реакцияларды аныктоого, ар түрдүү маданияттын эне тилинде сүйлөгөндөрдүн бул түшүнүктү кабыл алуусундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды ачып берүүгө, ошондой эле тилдик дүйнө сүрөтүнүн универсалдуу жана улуттук-маданий

өзгөчөлүктөрүн чагылдырган эки тилмаданиятындагы түшүнүктөрдүн өзөгүн сыпаттоого мүмкүндүк берди.

3.3. Улуу Британия жана Америка элдеринин арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психолингвистикалык эксперимен

Англис тил өкүлдөрүнүн катышуусу менен жүргүзүлгөн психолингвистикалык эксперименттин жыйынтыктарынын негизинде англис тилдүүлөрдүн "мейкиндик"(space) концептин кабыл алуусунун төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилесе болот:

1. Изилдөөгө жана өздөштүрүүгө басым жасоо: Респонденттердин көпчүлүгү “космосту” “изилдөө” менен байланыштырышат, бул англис тилдүү өлкөлөрдүн, өзгөчө АКШ менен Улуу Британиянын географиялык ачылыштар, космосту изилдөө жана илимий инновациялар жаатындагы маданий салтын чагылдырышы мүмкүн.
2. Космоцентрдик кабылдоо: “Аалам” жана “кара” түс менен ассоциациялардын кеңири таралышы космостук изилдөөлөрдүн жана илимий фантастиканын англис тилдүү маданиятка күчтүү таасиринен кабар бериши мүмкүн.
3. Эркиндиктин жана ачыктыктын баалуулугу: Кээ бир респонденттер “эркиндикти” тандаса, башкалары “ачык талааны” тандашкан, бул жеке эркиндиктин жана англис тилдүү өлкөлөргө мүнөздүү ачык мейкиндиктин маданий баалуулугун чагылдырышы абзел.
4. Илимий мамиле: “Физиканы” байланыш ишмердүүлүк катары тандоо англис тилдүү өлкөлөрдө күчтүү илимий салтты жана алардын физиканы өнүктүрүүгө кошкон салымын, өзгөчө космос мейкиндигин изилдөө тармагы болушу ыктымал.
5. Мейкиндикти прагматикалык кабыл алуу: Кээ бир респонденттер англосаксондук маданиятка мүнөздүү космоско практикалык мамилени чагылдырган "бөлмөнү" тандашкан деп белгилөөгө болот.
6. Эмоционалдык сыпайылык: Кээ бир респонденттер температураны сүрөттөө үчүн "нейтралдуу" дегенди тандашкан, бул стереотиптүү британдык токтоолукту жана сыпайылыкты чагылдырышы мүмкүн.
7. Индивидуализм: Кээ бир респонденттер үчүн "жалгыздык" көбүнчө мейкиндик менен байланыштуу, бул көптөгөн англис тилдүү өлкөлөргө мүнөздүү индивидуалисттик маданиятты чагылдырышы ыктымал.
8. Динамикалык кабылдоо: Кыймылдын бир түрү катары "кеңейүүнүн" басымдуу болушу англо-америкалык маданиятка мүнөздүү динамикалык, өсүүгө багытталган мамилени билдириши мүмкүн.
9. Деңиз салты менен байланышы: Респонденттер Британиянын жана башка англис тилдүү өлкөлөрдүн деңиз салттарын жана тарыхын чагылдыра турган “океанды” тандашкан.
10. Маданий ар түрдүүлүк: Жооптордун ар түрдүүлүгү ар кандай маданияттарды жана улуттарды камтыган англис тилдүү дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн белгилейт.

3.4. Кыргызстан калкынын арасында мейкиндик концептин аныктоо боюнча психолингвистикалык эксперимент

Кыргыз респонденттеринин катышуусунда жүргүзүлгөн психолингвистикалык эксперименттин жыйынтыктарынын негизинде дүйнөнүн кыргыз тилдик картинасында «мейкиндик» (мейкиндик) түшүнүгүн кабыл алуунун төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн белгилесе болот:

1. Табигый ландшафт менен байланышы: Көпчүлүк респонденттер тоолорго, талааларга жана көлгө тиешелүү варианттарды тандашкан. Бул кыргыздардын жаратылыш чөйрөсү менен терең мамилесин чагылдырат, мында тоолор жана бийик тоолуу жайыттар (жайлоо) кыргыз маданиятында жана жашоо образында негизги ролду ойнойт.
2. Көчмөндөрдүн салттары: Көчмөнчүлүккө жана кыймыл эркиндигине байланыштуу жоопторду тандоо тилдик дүйнө сүрөтүндө көчмөндөрдүн жашоо тиричилигинин калыптанган идеялардын сакталып калгандыгынан кабар бериши мүмкүн. Кыргыздар үчүн мейкиндик тарыхта эркин жүрүү мүмкүнчүлүгү менен тыгыз байланыштуу экендигин билдирет.
3. Мейкиндикти руханий кабыл алуу: Респонденттер “ыйыктык” же “сырдуулук” маанидеги варианттарды тандашкан, бул кыргыз маданиятына мүнөздүү жаратылышты жана мейкиндикти салттуу руханий кабыл алууну чагылдырышы мүмкүн.
4. Түстөрдүн ассоциациялары: Көк, жашыл же боз түстөрдүн басымдуу болушу курчап турган жаратылыштын – асмандын, тоолордун, талаалардын визуалдык кабылдоосун билдирет.
5. Үндүк пейзажи: Табияттын добуштарын Респонденттер “ыйыктык” же “сырдуулук” маанидеги варианттарды тандашкан, бул кыргыз маданиятына мүнөздүү жаратылышты жана мейкиндикти салттуу руханий кабыл алууну чагылдырышы мүмкүн же улуттук аспаптарды тандоо мейкиндик концепти менен тоодогу жана талаадагы жашоонун акустикалык тажрыйбасынын ортосундагы тыгыз байланышты көрсөтөт.
6. Климатты кабыл алуу: салкындык же температуранын өзгөрүлмөлүүлүгү менен болгон бирикмелер температуранын кескин өзгөрүшү менен тоолуу климаттагы жашоо тажрыйбаны чагылдырышы мүмкүн.
7. Маданий символдор: Боз үйдүн мейкиндиктик белги катары айтылып жатышы салттуу мейкиндик концепцияларынын азыркы шартта да сакталып калганын көрсөтөт.
8. Экономикалык ишмердүүлүк: Мейкиндиктин мал чарбасы менен байланышы кыргыз коомунун салттуу жашоо тиричилигин жана экономикалык негизин чагылдырат.
9. Эмоционалдык кабылдоо: Эркиндик же бейпилдик сезими сыяктуу позитивдүү эмоциялардын басымдуу болушу кыргыз маданиятындагы ачык мейкиндикти оң кабыл алуудан кабар берет.
10. Космологиялык элестетүүлөр: Ааламдын чексиздигине же астрономияга байланыштуу варианттарды тандоо ачык асман алдында жашап калыптанган кыргыздардын салттуу космологиялык элестөөлөрүн белгилеген.

11. Суу ассоциациялары: Ысык-Көл жана суу образдарын белгилөө, Кыргызстандын кургак климатында суу ресурстарынын маанилүүлүгүн жана өлкөнүн эң чоң көлүнүн маданий маанисинин чоң экендигинен кабар берет.

12. Динамика жана статика: Мейкиндикти кабылдоодо кыймыл (көчмөндүк, учуу) менен кыймылсыздыктын ортосундагы тең салмактуулук салттуу көчмөн жана азыркы заманбап отурукташкан жашоо турмушунун динамикасын чагылдырышы ыктымал.

Бул талдоо кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндөгү “мейкиндик” концепти жаратылыш ландшафтына, көчмөндөрдүн турмушунун тарыхый тажрыйбасына, өзүн курчап турган дүйнөнүн түрдүү касиеттерине болгон мамилесине жана салттуу дүйнө таанымына тыгыз байланышта экенин көрсөтөт. Ал жашоонун материалдык аспектилерин да (география, климат, чарбалык жана экономикалык ишмердүүлүк ж.б.), руханий, эмоционалдык жана маданий компоненттерин да чагылдырат. Заманбап ааламдашуу процесстери бул кабылдоодо өзгөрүүлөрдү киргизиши мүмкүн экенин белгилей кетүү маанилүү, бул эксперименттин натыйжаларында да чагылдырылышы мүмкүн.

Бул анализ кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгүн эске алуу менен кыргыз тилдик дүйнө сүрөтүндө “мейкиндик” концепти кандайча кабыл алынаарына терең сүңгүп кирүүнү сунуштайт. Мында биз төмөнкү пункттарды негизги деп алдык: Кыргызстандын географиялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жаратылыш ландшафттары, өзгөчө тоолор, талаалар жана көлдөр менен тыгыз байланышы; мейкиндикти кыймыл эркиндиги катары кабыл алууга көчмөн салттарынын таасири; салттуу дүйнө тааным менен байланышкан мейкиндикти руханий жана дем берүүчү касиет катары кабылдоо; жаратылыш чөйрөсүн чагылдырган түс жана үн ассоциациялары; мейкиндикти кабыл алууга климаттык шарттардын таасири; боз үй сыяктуу маданий символдорду мейкиндик концептинде сактап калуу; мейкиндик концептинин салттуу чарбалык жана экономикалык ишмердүүлүк, өзгөчө малчылык менен байланышы; ачык мейкиндикти оң эмоция менен кабыл алуу; ачык асман алдында жашоо менен калыптанган космологиялык идеялардын чагылышы; мейкиндикти кабыл алууда суу ресурстарынын мааниси; жашоо образындагы өзгөрүүлөрдү чагылдырган мейкиндиктик элестөөлөрдөгү динамика менен статиканын ортосундагы тең салмактуулук.

Бул психолингвистикалык эксперименттин анализи “мейкиндик” концепти Кыргызстандын маданиятында, тарыхында жана географиясында канчалык терең тамыр жайып, кыргыз элинин жашоо турмушунун салттуу да, заманбап да жактарын чагылдыраарын көрсөтөт деген тыянакка келүүгө өбөлгө түзөт.

КОРУТУНДУ

Жүргүзүлгөн изилдөөдө мейкиндик категориясын жана аны англис жана кыргыз тилдеринде тилдик тундуруу каражаттарын комплекстүү талданат, мейкиндик концептерин котормодо жаратуу ыкмаларына басым жасалат.

Иштин жүрүшүндө коюлган бардык милдеттер чечилип, төмөнкү натыйжалар алынды.

Мейкиндикти изилдөөгө болгон учурдагы мамилелердин теориялык изилдөөсү анализдин комплекстүү методологиясын иштеп чыгууга жана мейкиндиктик концепттерди адекваттуу берүү үчүн негизги котормо стратегияларын аныктоого мүмкүнчүлүк берди. Функционалдык-семантикалык талаа теориясын изилдөө зарыл болгон котормо трансформацияларын эске алуу менен мейкиндиктик мамилелерди туюндуруунун ар кандай деңгээлиндеги тилдик каражаттарын түзүмдөштүрүүгө бөлгөтүздү.

Изилдөөнүн практикалык бөлүгүндө мейкиндик мамилелерди туюндуруунун лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарына системалуу талдоо жүргүзүлүп, анын натыйжасында котормо шайкештигинин типологиясы иштелип чыккан. Грамматикалык трансформациялар (транспозиция, сөз түркүмдөрүн алмаштыруу), лексикалык трансформациялар (конкреттештирүү, жалпылоо), компенсациялоо жана сыпаттоо котормолорун камтыган мейкиндик маркерлерди которуунун негизги ыкмалары аныкталган. Анализдин натыйжалары коргоого берилген биринчи жобону тастыктады: изилденип жаткан тилдердеги мейкиндик категориясын вербалдаштыруу ар кандай лингвистикалык деңгээлде ишке ашырылат, бул адистештирилген котормо стратегияларын колдонууну талап кылат.

Фразеологизмдерди мейкиндик семантикасы менен ар тараптуу талдоо улуттук дүйнө таанымдын өзгөчөлүгүнө байланыштуу алардын образдык негизи жана ички формасы боюнча олуттуу айырмачылыктарды аныктоого мүмкүндүк берди. Иште мейкиндик компоненти бар фразеологиялык бирдиктерди которуу ыкмаларынын классификациясы иштелип чыккан: 1) фразеологизмдерди фразеологиялык эквиваленттерди колдонуу менен которуу; 2) фразеологиялык аналогду колдонуу менен которуу; 3) калькалоо; 4) сыпаттама котормо; 5) аралаш котормо ж.б. Эң эффективдүү стратегиялар компенсация жана маданий адаптация экени аныкталган. Котормо чечимдерин кабыл алуу алгоритми иштелип чыккан, ал эки тил маданиятынын өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен изилдөөнүн экинчи жобосун ырастайт.

Жүргүзүлгөн психолингвистикалык эксперимент эки тил өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминдеги «мейкиндик» концептинин семантикалык мазмунун аныктоого жана когнитивдик өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен которуу боюнча сунуштарды иштеп чыгууга шарт түздү. Бул сунуштар когнитивдик моделдөө методун, когнитивдик образдуу трансформациялоо методун жана концептуалдык метафораларды маданий адаптациялоо методун камтыйт. Маданий-спецификалык мейкиндик репрезентацияларын интерпретативдик-коммуникативдик котормо жана маданий комментарийлер аркылуу берүү ыкмаларына өзгөчө көңүл бурулду, бул изилдөөнүн үчүнчү жобосун ырастайт.

Маанилүү жыйынтык мейкиндик мамилелерди вербалдаштырууну жана котормо шайкештиктер системасын салыштырма анализдөөнүн комплекстүү

методологиясын иштеп чыгуу болду. Бул методология салттуу лингвистикалык методдорду психоллингвистикалык изилдөөлөр жана котормо трансформацияларынын теориясы менен бириктирет. Анын негизинде мейкиндик мамилелерди которуунун бирдиктүү концепциясы түзүлдү, анын ичинде: 1) котормо шайкештиктерин тандоо принциптеринин системасы; 2) котормо трансформацияларынын типологиясы; 3) мейкиндикти концептуалдаштыруунун когнитивдик өзгөчөлүктөрүн эске алуу аркылуу котормо чечимдерин кабыл алуу алгоритми. Бул жыйынтыктар изилдөөнүн төртүнчү жобосуна толугу менен шайкеш келет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы мейкиндик түшүнүгүн туюндурган лингвистикалык каражаттарын талдоого системалуу мамиле кылуу жана аларды которуу методдорунун бирдиктүү системасын иштеп чыгуу менен аныкталат. Биринчи жолу котормо аспектисине артыкчылык берүү менен мейкиндик мамилелердин вербалдаштырылышын комплекстүү салыштыруу жүргүзүлдү. Котормо ыкмаларынын иштелип чыккан көп деңгээлдүү таксономиясы котормонун теориясына жана практикасына олуттуу салым кошот.

Иштин теориялык мааниси мейкиндиктин концептуалдашуусун салыштырып изилдөө методологиясын иштеп чыгууда жана концептуалдык аппаратты системалаштырууда турат. Мейкиндиктик түшүнүктөрдү которуу ыкмаларынын иштелип чыккан типологиясы котормо таануунун жана когнитивдик лингвистиканын теориялык аппаратын байытат.

Практикалык баалуулук котормо практикасында натыйжаларды түз колдонуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат. Котормо чечимдерин кабыл алуу үчүн иштелип чыккан алгоритмдер, котормо трансформацияларынын типологиясы жана мейкиндик лексикасынын котормо эквиваленттеринин сөздүгү котормочулардын кесиптик ишмердигинде жана аларды даярдоо процессинде колдонулушу мүмкүн.

Кийинки изилдөөлөрдүн келечегине башка тилдердин материалдарын тартуу менен эмпирикалык базаны кеңейтүү, мейкиндик концептеринин эволюциясын диахрондук изилдөө, ар кандай жанрдагы жана стилдеги тексттерди которуунун өзгөчөлүктөрүн изилдөө, ошондой эле мейкиндик семантикасын так берүү үчүн атайын машиналык которуу модулдарын иштеп чыгуу кирет.

Ошентип, алдыга коюлган бардык милдеттер ийгиликтүү чечилип, иштеги коюлган жоболор ынандыралык ырастоолорду алды. Мейкиндик түшүнүктөрүн которуу методдорунун иштелип чыккан комплекстүү системасы котормо трансформацияларынын типологиясын, котормо чечимдерин кабыл алуунун алгоритмдерин жана когнитивдик моделдөө ыкмасын камтыйт. Изилдөө мейкиндик концептерин ар кандай түзүлүштөгү тилдерге которуунун теориясы менен практикасын өнүктүрүүгө олуттуу салым кошот.

**Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин
тизмеси:**

1. Хабибуллаева Н. З. Концепт "личное пространство" в английской и кыргызской лингвокультурах. Научный аспект, Том 2, Номер 1, 2020, С. 43-150.<https://na-journal.ru/1-2020-filologiya-lingvistika/1998-koncept-lichnoe-prostranstvo-v-anglijskoj-i-kyrgyzskoj-lingvokulturah> ,
<https://elibrary.ru/item.asp?id=42719086>
2. Хабибуллаева Н. З. Вербализация категории пространства в английской и кыргызской лингвокультурах: фразеологический аспект. Журнал "Вестник КРСУ", 2022. Том 22. № 6, С. 100-105. DOI 10.36979/1694-500X-2022-22-6-100-105<http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/178/7359>
3. Хабибуллаева Н. З. Психолингвистический эксперимент как средство определения смыслового наполнения концепта «пространство». Журнал "Вестник КРСУ", 2022. Том 22. № 6, С.106-111. DOI 10.36979/1694-500X-2022-22-6-106-111. <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/178/7360>
4. Хабибуллаева Н. З., Токтосунова З.Р. Символизм концепта пространства в картине мира кыргызского языка. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 4-5 (91), 2024. DOI:10.24412/2500-1000-2024-4-5-80-83. DOI:10.24412/2500-1000-2024-4-5-80-83,
<https://cyberleninka.ru/article/n/simvolizm-kontsepta-prostranstva-v-kartine-mira-kyrgyzskogo-yazyka/viewer>
5. Хабибуллаева Н. З., Байгазиев Д. Т., Кельдибекова А. С., Джумалиева Г. К., Найманова Ч. К. Perception of Kyrgyz music as a factor of motivation to a healthy lifestyle: Survey. Видиндекса SCOPUS BIO Web of Conferences 120, 01052, 2024. <https://doi.org/10.1051/bioconf/202412001052>,
https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/39/bioconf_mbfa2024_01052/bioconf_mbfa2024_01052.html
6. Хабибуллаева Н. З., Бейшенова Ж. А., Кельдибекова А. С., Н. З., Джумалиева Г. К., Найманова Ч. К. From linguistics to psychology: The concept of "success" in English culture through the prism of intentionality and healthy lifestyle (article) BIO Web of Conferences 120, 01069, 2024.
<https://doi.org/10.1051/bioconf/202412001069>, https://www.bio-conferences.org/articles/bioconf/abs/2024/39/bioconf_mbfa2024_01069/bioconf_mbfa2024_01069.html

Хабибуллаева Назгүль Зулумбековнаны

«Англис жана кыргыз тилдериндеги «мейкиндик» концепти жана анын котормодо берилиши» аттуу темада 530003 Котормо жана котормо таануу профили «Котормонун теориясы жана практикасы» адистиги боюнча Философия илимдеринин доктору (PhD) илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: мейкиндик концепти, мейкиндик мамилелер, лексикалык, грамматикалык, синтаксистик жана фразеологиялык каражаттар, котормо трансформациялары жана ыкмалары, лингвомаданий өзгөчөлүктөрү, ассоциативдик эксперимент.

Изилдөөнүн **объектиси** – мейкиндиктик мамилелерди билдирүүнүн көп деңгээлдүү каражаттары болуп саналат. Изилдөөнүн **предмети** – англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик концепти жана анын котормодо берилиши.

Иштин **максаты** англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик категориясын жана аларды англис тилинен кыргыз тилине которуу ыкмаларын изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн методдору: эмпирикалык метод, анализ жана синтез, лингвистикалык изилдөө ыкмалары, чогултуу, жалпылоо, салыштыруу, ассоциативдик эксперимент, котормо анализи.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдө:

1. Биринчи жолу эки башка тилде – англис жана кыргыз тилдеринде мейкиндик категориясын вербалдаштыруунун лексикалык, лексика-грамматикалык жана синтаксистик каражаттарына комплекстүү талдоо жүргүзүлүп, мейкиндикти концептуалдаштыруунун универсалдуу да, улуттук-өзгөчөлүктөрү ачылып, аларды которуунун жолдору аныкталган.

2. Эки элдин улуттук дүйнө таанымынын жана маданий-тарыхый өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган англис жана кыргыз тилдериндеги мейкиндик мамилелеринин фразеологиялык берилишиндеги негизги айырмачылыктар ачылып берилди, аларды которуу жолдору тастыкталды.

3. Психолингвистикалык эксперименттин негизинде англис жана кыргыз тилдеринин өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминдеги «мейкиндик» түшүнүгүнүн азыркы семантикалык мазмуну аныкталып, эки тил маданиятында тең үстөмдүк кылган мейкиндиктик сүрөттөлүштөр аныкталган.

4. Салттуу лингвистикалык методдорду эксперименталдык психолингвистикалык изилдөөлөр менен айкалыштырган тектеш эмес тилдердеги мейкиндик мамилелеринин вербалдашуусунун комплекстүү салыштырма анализинин методологиясы иштелип чыкты.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү. Иштин натыйжалары когнитивдик лингвистиканын теориялык курстарында, тилдерди салыштырмалуу изилдөөдө, котормонун теориясында жана практикасында колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Хабибуллаевой Назгуль Зулумбековны на тему «Переводное воссоздание концепта «Пространство» в английском и кыргызском языках», представленной на соискание ученой степени (PhD) доктора философских наук по специальности «Теория и практика перевода» 530003 Перевод и переводоведение.

Ключевые слова: концепт пространство, пространственные отношения, лексические, грамматические, синтаксические и ФБ средства, ФСТ, переводческие трансформации и приемы, лингвокультурные особенности, ассоциативный эксперимент.

Объектом исследования являются многоуровневые средства выражения пространственных отношений. **Предметом исследования** является концепт пространства в английском и кыргызском языках и его передачи в переводе.

Цель работы – исследование категории пространства в английском и кыргызском языках и способов её перевода с английского на кыргызский.

Методы исследования: эмпирический метод, анализ и синтез, лингвистические методы исследования, сбор, обобщение, сравнение, ассоциативный эксперимент, переводческий анализ.

В работе получены следующие **научные результаты:**

1. Впервые проведен комплексный анализ лексических, лексико-грамматических и синтаксических средств вербализации категории пространства в двух разных языках – английском и кыргызском, выявлены как универсальные, так и национально-специфические черты концептуализации пространства, а также определены способы их перевода.

2. Выявлены основные различия во фразеологической репрезентации пространственных отношений в английском и кыргызском языках, отражающие особенности национального мировоззрения и культурно-исторического развития двух народов и подтверждены способы их перевода.

3. На основе психолингвистического эксперимента определено современное семантическое содержание концепта «пространство» в языковом сознании носителей английского и кыргызского языков, а также выявлены доминирующие в обеих языковых культурах пространственные образы.

4. Разработана методика комплексного сопоставительного анализа вербализации пространственных отношений в неродственных языках, сочетающая традиционные лингвистические методы с экспериментально-психолингвистическими исследованиями.

Сфера использования результатов работы. Результаты работы могут быть использованы в теоретических курсах когнитивной лингвистики, сравнительного языкознания, а также в теории и практике перевода.

SUMMARY

of the dissertation of Khabibullaeva Nazgul Zulumbekovna entitled “The concept of “Space” in English and Kyrgyz languages and its translation” submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the specialty “Theory and Practice of Translation” profile 530003

Keywords: concept space, spatial relations, lexical, grammatical, syntactic and phraseological means, translation transformations and methods, linguocultural features, associative experiment.

The object of the study is multi-level means of expressing spatial relations. **The subject** of the study is the concept of space in English and Kyrgyz languages and its transferring in translation.

The purpose of the work is to study the category of space in English and Kyrgyz languages and the methods of its translation from English into Kyrgyz.

Research methods: empirical method, analysis and synthesis, linguistic research methods, collection, generalization, comparison, associative experiment, translation analysis.

The following **scientific results** were obtained in the work:

1. For the first time, a comprehensive analysis of lexical, lexical-grammatical and syntactic means of verbalizing the category of space in two different languages – English and Kyrgyz – was carried out, both universal and national-specific features of the conceptualization of space were identified, and methods for their translation were determined.

2. The main differences in the phraseological representation of spatial relations in the English and Kyrgyz languages, reflecting the features of the national worldview and cultural and historical development of the two nations were revealed, and methods for their translation were confirmed.

3. Based on a psycholinguistic experiment, the modern semantic content of the concept of “space” in the linguistic consciousness of native speakers of English and Kyrgyz was determined, and the dominant spatial images in both language cultures were identified.

4. A methodology for complex comparative analysis of verbalization of spatial relations in unrelated languages has been developed, combining traditional linguistic methods with experimental psycholinguistic research.

Scope of the results of the work. The results of the work can be used in theoretical courses in cognitive linguistics, comparative language studies, and in the theory and practice of translation.